

LA RENAIXENSA

REVISTA CATALANA

ANY XVI

ADMINISTRACIÓ Y REDACCIÓ

Carrer de Xuclá, 13, baixos.

BARCELONA.

L. Serra del.

GOMEZ & C.

LA RENAIXENSA

TAULA

	<u>Pág.</u>
AGULLÓ FERRAN.	
Niu d' amor.	185
La llenyatera.	215
ALEGRET JOSEPH.	
Adeu.	143
Plany d' amor.	405
ALSINA SIMON.	
La Madrona.	129 y 137
Lo castell esfondrat.	273
ANÓNIMAS.	
La festa del Catay.	193
La trena dels xinos.	345
AYNÉ JOAQUIM.	
Caritat.	380
BARTRINA FRANCISCO.	
L' arbre caygut.	29
Cuadret.	118
Intima.	127
BASSEGODA BONAVENTURA.	
Pel seu sant.	60
Lo primer esguart.	88
BASSEGODA RAMON E.	
Brindis.	47
Pel Maig.	151
De sobre taula.	308
Aurora Boreal.	366
BLANCH Y ROMANÍ JOSEPH.	
Flor d' amor.	136
A ma aymía.	277
BOIXEDA JAUME.	
Lo cassador d' ánechs selvatjes.	377
BORI Y FONTESTÁ ANTONI.	
Lo rellotje de Sol.	57
Al Bruch.	75

	Pág.
Intima.	166
L' art de la terra.	228
La pesca de nit.	385
BOSCH DE LA TRINXERÍA CARLES.	
De Puigmal á Cap de Creus.	1, 9, 17, 25, 33, 41 y 49
Una cassera al porch singlar.	105, 113 y 121
L' aplech de Sta. Llúcia.	153
De Barcelona als banys termals de La Preste.	241
La pesca de la truya.	265
Una fontada.	281
Lo roch del frare.	313
Las ruinas del castell feudal de Cabrenç.	353
La llegenda de S. Guillem de Combred.	369
BROSSA VÍCTOR.	
La cartera d' un poeta.	348
CABOT Y ROVIRA JOAQUIM.	
A Catalunya.	287
La Cansó del Llobregat.	309
CANTÍ DOMINGO.	
La Teixidora.	499
CARRERAS Y BAÑOLS JOSEPH M.	
En recort dels desposoris de ma germana.	325
CASAS Y AMIGÓ FRANCISCO.	
Elegia.	321
CASTELLVELL J.	
A la Verge de Montserrat.	367
CORTILS Y VIETA JOSEPH.	
A la vora del mar.	271
Intima.	280
Influència de la instrucció en lo benestar de la classe proletaria.	289
La circumspecció.	332
FARNÉS SEBASTIÁ.	
Excursió á las Guillerias.	201 y 209
FRANQUESA JOSEPH.	
Venatoria.	401
GARRIGA FRANCISCO XAVIER.	
La nit.	102
Idili.	337
GINABREDA Y RIERA RICARDO.	
Ferida al cor.	65
Desitj.	128

	Pág.
Un recort de la Guerra de la independència.	169
A ma aymia.	232
GIRALT MANEL.	
Oda al Progrés.	71
GUANYABENS E.	
Mal temps.	389
LAPORTA MIQUEL.	
* Penediment.	24
Intima.	55
Lo que diu l' óliva.	104
Cant d' angels.	260
	303
LLORENTE TEODORO.	
A la senyera.	157
Aparició.	177
La morta viva.	284
Cant derrer.	318
MOLINÉ Y BRASÉS E.	
Auba.	79
Per Deu.	167
* Intima.	192
* Intima.	240
Cansó del excursionista.	358
Estiuhenca.	407
MOLINS Y SIRERA ANTONI.	
Labor prima virtus.	297
MONTSERRAT JORDI.	
Intima.	152
NOVELLES DE MOLINS JAUME.	
Fredor.	383
PASTORELLET DE LA VALL D' ARLES.	
Al inspiradíssim cantor de nostre Canigó.	61
PLANTADA Y FONOLLEDA VICENTS.	
Historia de un bufarut en lo baix Vallés.	233
PUIG Y TORRALBA JOSEPH M.	
A Catalunya.	223
REIG Y VINARDELL JOSEPH.	
La nit de Nadal.	73
La mort del rich.	329

	Pág.
RICART Y GIRALT JOSEPH.	
Lo somni del capitá Mirambell.. . . .	249
RIERA Y BERTRAN JOAQUIM.	
Recort á en Mariá Maspons y Labrós.	161
SANS Y BORI SEBASTIÁ.	
Aucell de bosch.	393
SANS Y GUITART PAU.	
Conversas sobre fets econòmichs y socials. 212, 225, 246, 257 y 305	
A casa seva.	341
SERRA FRANCISCO XAVIER.	
Una papallona.	361
TALRICH PERE.	
Corranda rossellonesa.	183
TARRÉ EMILI.	
Intima.	176
Juliol.	263
Mare meva.	344
TODA EDUART.	
Memnon á Tebas.	87
Lady Sarah.	145
Un campament á Memphis.	217
VALLS Y VICENTS AGUSTÍ.	
Als catalans.	180
VALLS Y VICENTS JOSEPH M.	
La primera lliçó.	119
Crit suprem.	187
A una moneda.	336
VERDAGUER JASCINTO.	
Amunt.	149
Perque cantan las mares.	174
En l' enterro d' un nin.	200
VIDAL GAYETÁ.	
Rosada d' estiu.	81 y 97
VIDAL TEODORO.	
A una dona.	190
Al pensament.	197
Anyorament.	239
Crepúscol.	301

DE PUIGMAL Á CAP DE CREUS

NOTAS D' EXCURSIONS Y APUNTACIONES OROGRÁFICAS, TOPOGRÁFICAS
É HISTÓRICAS SOBRE NOSTRA FRONTERA PIRENAICA CATALANA.

N ma última relació d' *Excursions y Casseras en los alts Pirineus catalans*, publicada en lo suplement literari de LA RENAIXENSA, havém recorregut un poch depressa l' alta frontera prescindint bastant de la part orogràfica y colladas. Ara, si l' excursionista nos vol seguir, recorrerém tota la linea divisoria fronterissa fins al mar, estudiant las concas de sos rius y sas colladas. Nos deindrém solzament en tot lo que ofereixi algun interés, notant á dreta y esquerra; anant ensá y enllá, com ha de fer lo ver excursionista, sense gayre apartant-se de la frontera. Crech podrán ser útils los diferents datos que he recullit en mas excursions. Es treball molt incomplert; no he fet sino trassar lo viaró, als excursionistas los toca aixamplarlo, obrint ampla carrera.

Tornarém donchs, si no están cansats, á fer l' ascensió de *Puigmal* y sense baixar al plá de la Cerdanya, donarém una ullada á tota la conca del *Segre*, puig que de sa altitut de 2909 m. dominarém tota la comarca.

En front de *Puigmal*, cap á las montanyas del *Capcir*, se presenta un puig molt elevat: *Puig Perich*. La distancia que 'l separa de *Puigmal* es de uns 26 kilometros, en los quals la carena pirenaica s' abaixa cap al coll de la *Pexxa*.

Aqueix punt es molt notable per sos grans estrebs y naixement de rius. En efecte, veurém que del grupo de *Puig Perich* surt lo contrafort de las *Corbières*, al nort-est, que mor á *Leucate*; y al sud-est

un contrafort molt més poderós que s' dirigeix cap Espanya y forma fins l' Ebro la frontera occidental de Catalunya.

D' aqueixas dos poderosas brancas baixan los rius següents: la *Tet*, que arrega 'l Rosselló; lo *Segre*, que després de haber costejat Catalunya al occident, desemboca al *Ebro*. De l' altre vessant de la cordillera de *Puig Perich* surten l' *Ariège* y l' *Aude*, al nord.

Peró concretemnos á la comarca del *Segre* que dominém tant bé desde nostra atalaya, Ja se sab que 'l *Segre* naix als cims ahont nos trobém y 's dirigeix cap á la Seu, inclinantse al sud, arrega Balaguer y Lleyda y se junta ab l' *Ebro* á Mequinenza.

Lo semicircul de montanyas que forman la conca del *Segre* son lo *Puig Perich*, lo coll de la *Perxa* y *Puigmal*. Sa comarca, já al peu de eixas montanyas, se dilata y forma un plá de cinch kilómetres d' amplada y de 13 kilómetres d' extensió fins al congost d' *Ysvol*; *Puigcerdá* ocupa lo centre d' aqueixa rica y fértil planura. Després continua 'l *Segre* cap á Bellver y la Seu. Pero nosaltres no podém seguirlo perque es massa lluny de nostra atalaya.

Ara examiném los afluent del *Segre* que baixan de la part esquerra de sa comarca. Los quatre primers baixan de *Puigmal*, arregen las valls d' *Eyna*, *Sallagosa*, *Er*, y *Osseja* (Cerdanya francesa). Després vé lo torrent de la *Molina* en front del torrent que baixa de la *Tour de Carol*.

Tenim donchs formada una idea de la dilatada conca del *Segre* que es mes francesa que espanyola.

Si com es natural la ratlla divisoria 's deu contar en los Pirineus per lo vessant de sas ayguas, la frontera tindria que ser á la elevada planura que n' diuhen lo coll de la *Perxa*, puig que sas ayguas corren cap al *Segre*.

Ara baixaré de *Puigmal* y nos dirigirém al est, á la collada de *Fenestrellas* alt. 2600 m. á cinch horas de *Puigcerdá*. S' hi puja per la vall de *Nuria*, y 's baixa als pobles de la Cerdanya francesa *Eyna* y *Sallagosa*. Es molt escarpat. De eixa collada surten las fonts mes altas del *Segre*. Son aygua vessant: ribera de *Nuria* y *Segre*.

Coll de *Noufonts*. 2700 m. Escabrós ab molts precipicis. S' hi puja de *Nuria* ó bé de *Setcases* y 's baixa á *Prats de Balaguer* ó bé á *Fontpedrosa*, seguint l' aspre vall de *Carençá*. Las ayguas van al *Fresser* per la ribera de *Nuria*, y al riu *Tet* per la ribera de *Carençá*.

Coll del *Gegant*. Poch freqüentat, (2750). S' hi puja per *Setcases* y 's baixa á *Thués* (Cerdanya francesa). Sas ayguas al riu *Ter* per lo *Fresser* y al riu *Tet*.

Coll de Mantet (2350). Es un dels mes freqüentats de la cordillera. S'hi puja per *Setcases*, seguint lo camí de la jassa de *Morens*, se baixa á *Pi* y á *Cornellá* (Conflent). Dona sas ayguas al *Ter* y al *Tet* per la ribera de *Mantet*.

Coll del *Pal*. (2400) sobre *Setcases*. Bastant freqüentat á l'estiu per los ramats dels mercaders que van de *Setcases* y *Camprodon* al *Conflent*. Per la part de Fransa, s'hi puja per *Sahorra* y *Py*; pero lo vessant de sas ayguas va al riu *Tech*, puig que dit riu naix á la mateixa collada; al sud sas ayguas van al riu *Ter* per lo *Ritort* á *Camprodon* quals fonts naixen al mateix coll.

Nos hem de detenir al coll del *Pal* pera fer observar que desde la montanya de *Costabona*, que forma dit coll, arrenca un estreb molt important que s' dirigeix en ángul dret cap al nord-est. Es una cordillera de 2300 m. d'altitut que s' acaba al mitj del *Rosselló* per un grupo de tres cims que forman lo *Canigo*: *Tretze vents*, *Sethomes* y *Balatg*. (2785 m. d' altitut).

Lo coll del *Pal* es l' últim coll de la carena fronterissa que termina las colladas de gran altitut desde *Fenestrelles*. Tots aqueixos passos son impracticables durant vuit mesos de l' any per l' abundancia de neu.

Desde la montanya de *Costabona*, que forma lo coll del *Pal*, la línea divisoria baixa de sopte fins á coll *Pregón* (1500). La frontera pirenaica desde 'l coll de *Fenestrelles* á la montanya de *Costabona*, conté puigs bastant elevats. Desde 'l coll de *Noufonts* s' puja al cim de la cordillera espedada de *Carençá*, y 's té que passar al cim de la coma dels gorchs de 2900 m. d' altitut, 9 m. menos que *Puigmal*. *Puig del toro*, *Fossa del Gegant* y *Bassibés* son mes ó menos de la mateixa altitut (2850 m.) De la collada de *Mantet* s' entra en la estensa planura de 2 horas d' estensió fins al coll del *Pal*: lo plá de *Canmagre*.

La conca del *Ter* se pot dividir en quatre concas arregadas per quatre afluents de igual importancia.

1.ª La conca de *Nuria* á *Ribas*.—Sas fonts: *Puigmal*, coll de *Fenestrella*, *Noufonts*, collada de *Setcreus*. Eixa ribera s' uneix ab lo *Fresser* á *Ribas*.

2.ª La verdadera conca de *Fresser*.—Sas fonts: La crène de *Carençá*, *Esquena d' asa*, *Puig del Toro* y *Fossa del Gegant*. Lo *Fresser* s' uneix ab lo *Ter* á *Ripoll*.

3.ª Las propias fonts del *Ter*.—Valls de *Morens*, puig de *Bassibés*, coll de la *Marrana*, coll de *Mantet*.

4.ª La conca de *Ritort*.—sas fons: coll del *Pal*, coll *Pregon*. Lo *Ritort* s' uneix ab lo *Ter* á *Camprodon*.

La primera de eixas concas del *Ter*, en sa part superior, es des-emboscada fins á *Núria*. De *Núria* en avall comensan las grans pinedas, en particular la de *Serrat*. Lo pí dels Pirineus es igual al pí dels Alps, es el *pinus uncinata*. A propòsit de pins dech observar que cada any disminueixen lo combustible en lo santuari de *Núria*; s' en fá tan consum que 's té qu' anar á buscar la llenya mott lluny, deixant á part lo bosquet de pins reservats que hi ha aprop del Santuari. S' observa un abús quo si no s' hi posa esmena pot tenir ab lo temps malas conseqüèncias: me refereixo al gran consum de boixerica, *Rhododendron ferrugineum*, que crema 'l santuari. Las matas atapahidas de boixerica 's trovan en gran abundancia en los cims escarpats y pendènts de la montanya. Ab son arrelám poderós sostenen la terra y la gleba é impedeixen la formació d' escorranchs y xaregalls. També ja 's coneix: las montanyas que rodejan *Núria* 's tornan cada any mes peladas, y es llástima.

La segona conca: *Fresser*, no te ni cap pi ni arbusto. Tot es gler y pasturas pera lo bestiar.

La tercera conca es la mes rica en vegetació selvatica. Es una verdadera vall de la Suissa. Los pins que cubreixen la vall fins á *Setcases*, pújan fins á las fonts del *Ter*. En cap altra vall se trova una flora tan rica y variada. En cap altra vall se trova l' imponent caos de grans penyas sobreposadas desordenadament, que forman la clapissa. Totas són penyas de la época primaria geológica, granit, quartz y squiste. No hi ha dubte que la clapissa no 's deu sols atribuhir al desprendiment del rocám del cingle per los gels del hivern: eix magestuós enderroch, quals penyas son com ribotejadas, se deu també atribuhir á la *moraine* dels glacers de la época glacial. En la vall de *Morens* lo geólech tindrà molt qu' estudiar, observant las diferentas capas que lo desprendiment de la crosta del cingla deixa en descobert.

Com en las valls alpestres se veuen també las imponents esllavissadas (*avalanches*), que del cim de la montanya arrastran afins abaix, en un desordre inextricable, grans espays de pins, terra y rocám. Lo desprendiment es tan rápit y ab tanta forsa, per lo gran pes de la neu, que los pins no 's deturan pas al torrent: son projectats á deu metres d' altura en la riba oposada.

Conca del *Ritort*: no ofereix cap particularitat. A fins al coll del *Pal* se trova la pineda sobre *Setcases*; pero passát, un hom s' en des-

pedeix, puig que 'n tota la serra fins al coll de *Malrém*, no 's trova ni una ginesta.

Avans de baixar á coll *Pregón* voldria parlar de la flora y fauna de la alta cordillera que acabém de recorrer.

Perá la flora 's pot consultar lo bó y concenciós catàlech *De la flora de la vall de Nuria* per D. *Estanislao Vayreda y Vila*. Las plantas descritas en dit catàlech son las mateixas que 's trovan á fins al coll del *Pal*. En quant á la fauna, tenim l' isart, la llebre, lo llop; la perdiu blanca (*Lagopedes*).

Coll *Pregón*, (1600 m.) S' hi puja per *Camprodón*, *Molló*, *Espinadell*, seguint amunt lo *Ritort*. Se baixa á la *Preste* sobre 'l riu *Tech*. Desde coll *Pregón* la frontera es molt falaguera fins á coll d' *Aras*; tot son glebats y serras ahont pastura bestiar de tota mena.

Desde 'l puig de *Costabona*, per tant que s' allargui la vista en lo vessant espanyol de la frontera, no s' veu cap arbre. No es aixís lo vessant francès molt emboscát de fajosas y castanyedas. No es que hi faltessin grans boscos d' abets y faigs, puig que s' hi trovan encara socas mitj enterradas. No hi ha dubte que las pasturas son mes productivas que los boscos, sobre tot en aquellas altas montanyas que no tenen cap via de explotació. Lo bestiar que s' hi alimenta tot l' estiu representa grans capitals. En lo vessant francès, no es així; lo govern vigila los boscos y encara que sian de propietat particular, no permet son arranch sense son permis que no dona may: deixa tallar pero no arrancar. Aixó s' comprén molt bé: es pera evitar los escorranchs y esclavissadas en montanyas de tant rost. Tampoch deixa desglebar per lo m teix motiu. Donchs bé, qué succeheix en lo vessant espanyol: no solsament han arrancat los boscos pero van arrancant també la gleba pera sembrar las altrigas (1) de segol, fajol y trunfas, han vingut los ayguats que tot ho han escorrancat. A coll *Pregón* sobre tot fa llastima de mirar. La gran abundancia de terra arrastrada per las ayguas, es imponderable. D' aquí venen las inundacions, los disbarats ocasionats per lo riu *Ter*. Es una veritat tan coneguda que quant vé una forta riuhada de *Ter*, los geronins coneixen, per lo terbolí de sas ayguas, lo punt de sa conca ahont ha descarregat la tempestat.

De coll *Pregón*, seguint la frontera unas tres horas, s' trova.

Coll d' *Aras* (1500 m.) Es un dels colls mes freqüentats. S' hi puja per *Camprodón* y s baixa á *Prats de Molló*. De *Camprodón* al

(1) Una altriga es un tros de glebat de la alta montanya, del qual s' ha arrancat la gleba que s' fa cremar pera femar la terra y sembrarhi esplet.

coll se segueix un mal camí de ferradura devegades impracticable per las esllabissadas del hivern que ningú adoba. L' excursionista no te necessitat de demanar si ha entrat á Fransa; he prou ho coneix per lo bon camí de ferradura que se li presenta al trepitjar la frontera. En efecte es camí de 1'50 metres d' ample, y tot l' any un peó (*cantonnier*) l' entreté y l' adoba á fins de *Prats de Molló*.

Las ayguas de coll d' *Aras* van al *Ter* y al *Tech*.

A un quart dintre Fransa, desde la frontera, s' trovan las ruinas del convent de *Sta. Margarida*. Ninguna noticia històrica he pogut recnllir sobre eixas ruinas. Suposo que lo convent ó priorat de *Sta. Margarida*, dependia dels frares de l' abadia de *Arles* com ne dependia lo priorat del coll de *Panissars*. En las principals colladas mes frequentadas de la frontera, los benedictins solian construir una casa de refugi y d' amparo pera recullir los viatjers perduts en aquells deserts; com lo convent de *St. Bernat* en los Alpes. Lo convent de *Sta. Margarida* dataria donchs del sigle ix al x.

No lluny de coll de *Aras*, á una horeta, s' trova lo coll *Bernadell* (1350 m.) poch freqüentat. S' hi puja per *Rocapruna* y s' baixa al santuari de la *mare de Deu del Coral*, digne de ser visitat per l' excursionista ahont hi trovará bon reculliment. (1)

Lo santuari es á una mitja horeta del coll *Bernadell*.

Coll de *Malrém* (1250 m.) S' hi puja de *Rocapruna* y *Bagét* y s' baixa á la *Menara* (alt *Vallespir*). Sas ayguas se dirigeixen al riu *Fluviá*; se pot dir que son las verdaderas fonts d' aquell riu, per son altitut; al vessant francès al riu *Tech*. Desde coll de *Malrém* la cordillera se torna alsar formant una cinglera espedada de pedra calsinal, la qual dona pás al coll de las *Falgueras* (1400 m.) S' hi puja per *Tortellá* y *Talaixá* y s' baixa á la *Manera* y *Serrallonga*. Es casi impracticable; no mes pels contrabandistas. Sas ayguas al *Fluviá* y al *Tech*. A visitar las cinglas de *Talaixá* y *St. Arriol* qual descripció ha sigut publicada en lo suplement literari de la *Renaixensa* de 1885.

Coll de *Vilaroja*. S' hi puja per *Vilaroja*, *Bagét*, sia per *Sant Llorens de la Muga*, *Carbonills* y *Albanyá*. Se baixa de *St. Llorens de Cerdans*. Sas ayguas van á la *Muga* quals fonts comensan en dit coll, y del altre vessant al *Tech*.

Coll dels *Orts*. s' hi puja per *St. Llorens de la Muga* y *Nostra senyora del Fau*, se baixa á *Costuges* y *St Llorens de Cerdans*. A visi-

(1) Derrera del camaril de la mare de Deu, en un altar hi ha un Crist clavat en creu vestit d' una túnica y portant al cap una corona com una gerra. Ne diuhen la santa magestat. A *Bagét* n' hi ha un d' igual.

tar la església de *Costuges*, antiquíssima. Alguns pretenen que era una mesquita moresca. (1)

(Coll de la Creu. De *Massanét* á *Costuges*, *Múga* y *Tech*. Coll de *Faig*. De *Massanét* á *Arlés*, *Múga* y *Tech*. Coll del Pou de la neu, al cim de la montanya de las *Salinas* (1400 m.); s' hi puja per *Massanét*, *Labajol*, se baixa á *Amelie les Bains*, *Múga* y *Tech*. A visitar lo santuari de la mare de Deu de las *Salinas* á 1000 m. d' altitut ahont lo excursionista trovará reculliment.

Ara la cordillera fronterissa deixa son punt culminant de eixa part y baixa de sopte al

Coll de las *Illas* (800 m.) de fácil accés. Molt freqüentat. S' hi puja per la *Junquera*, *Labajol*, *Agullana* y s' baixa á las *Illas* y á *Céret*. Sas ayguas al *Llobregat*, affluent de la *Múga* y *Tech*, á 200 m. mes avall.

Coll del *Portell*. S' hi puja desde los mateixos pobles y s' baixa á *Maurellás* y *Céret*. Aquest coll es célebre per haverhi passát l' exercit espanyol en 1793, manát per en *Ricardos* pera invadir lo *Rosselló*. Feu construir una carretera per fer passar l' artilleria y aixís evitá lo canó del castell de *Bellaguarda*. A demés construhi sas baterías mes avall del coll pera reduhir lo castell en poder dels francesos. Encara 's coneixen.

Coll de *Panissars*. 300 m. al peu del castell de *Bellaguarda*. Es lo coll mes célebre de la frontera per sos recorts històrichs. *Pompeyo* vencedor de *Sertorios* y *César* després de la batalla de *Farsala* atravesaren los Pirineus, probablement per lo coll de *Panissars*, y senyalaren son pás lo primer fent erigir á sas victorias un trofeu que portava 876 noms de vilas que havia conquistat. Lo segon oposá al orgullós monument de son desgraciat rival un altar senzill dedicat á la *Fortuna*.

Per lo coll de *Panissars* passá l' exercit visigot del rey *Wamba* en 672 pera sofocar una insurrecció en la *Septimània*, de la altra part dels Pirineus.

Per aquell coll han passát las invasions d' alarbs per assolar ensá y enllá de la frontera.

Lo coll de *Panissars* recorda la hermosa defensa de nostre rey en *Pere d' Aragó*. *Felip I* atrevit de Fransa s' havia creuhát contra en *Pere d' Aragó* en 1285. Un exercit numerós de uns 80.000 infants

(1) A mon modo de veurer aqueixa opinió no 's deu sostenir. L' estil del edifici es romànic primitiu: ix y x siegle. L' iglésia fou reparada al siegle xii y consagrada en 1142. Una antiga llegenda fa naixer lo papa *Damasio* á *Costuges*.

y 20,000 caballs, se dirigí cap al Rosselló al peu dels Pirineus, mentre que la costa desde Marsella á Génova era cuberta d' infinitat de barcos destinats á alimentar aquella gran multitud qu' anava á invadir Catalunya. Felip se presentá al coll de Panissars lo qual era defensat per los intrépits y terribles almogavers manats per lo vescompte de Rocaberti. Després d' alguna probatura pera forsarlo, tingué de recular. Llavors esdevench que alguns traydors li ensenyaren lo coll de la Massana. Hi enviá 3000 homes pera adovar lo camí y la numerosa host empleá quatre dias pera passar. Alguns mesos després, las naus dels crehuats, batúts y destruits per en Roger de Llúria cobrian de sas estellas lo golf de Rosas. Tot lo Empurdá fins á Girona era sembrat de cadavres morts per las epidemias y la fam. Los pochs que quedaren foren destrossats, al passar lo coll de Panissars, per los almogavers que 'n feren una espantosa carniceria. Sols deixaren passar lo rey Felip que portaven en llitera malalt y pot ser mort. Lo que hi ha de cert es que al arribar á Perpinyá era ja cadaver. (1)

He estudiat detingudament la posició topogràfica dels colls de Panissars y del Portús. Lo primer ha sigút freqüentat y habitat desde los temps mes remots. Debia tenir gran importancia el sigle ix, puig que los benedictins de l' abadia d' Arlés de Vallespir cregueren útil sa ocupació. Un diploma real de l' any 278 los hi confirmá, ademés de confirmar la cella de St. Martí del Fonollar *locum ubi dicitur Comolarias, et Aguliana ubi dicitur Panoniores cum finibus suis*. Altre diploma de l' any 881, confirmá aquellas possessions ab los mateixos noms, llevat lo lloch de Panissars que en lo diploma 'n diu *Paneniores*. En 1011 era encara una dependencia dels frares de Arlés que hi havian edificat una esglesia sota l' invocació de Sta. Maria: *ecclesiam nempe Sce Marie que dicitur Panessiares*. (2)

C. BOSCH DE LA TRINCHERIA.

(Seguirá.)

(1) Dona gust llegir la relació de aquell fet en Desclot y en Muntaner; sobre tot ab l'entusiasme que ho conta en Montaner puig s' hi trovava. Se correix que estava molt irat contra 'ls francesos, y ab rahó que tenia, puig que á l' incendi de Perallada, cremaren sa casa ab tot lo que hi possehia.

(2) Ha de ser aquest lo nom primitiu, corrompút ó mal escrit en *Panoniores* y *Paneniores* dels diplomas anteriors.

DE PUIGMAL À CAP DE CREUS

NOTAS D' EXCURSIONS Y APUNTACIONS OROGRÁFICAS, TOPOGRÁFICAS
É HISTÓRICAS SOBRE NOSTRA FRONTERA PIRENÁICA CATALANA.

(Continuació.)

URANT lo mateix sigle y per causas que nos son desconegudas, l' abadia d Arles cedi aquella esglesia, que 's calificá, d' allavors endavant, de monastir, á la abadia de Ripoll, qual possessió li fou confirmada en 1097, per una butlla del papa Urbá II; *monasterium sce Marie de Panizariis* (Marca num. CCCXIII). Desde allavors aquell monastir fou eregit en priorat baix la dependencia de Ripoll, ab la senyoria y territori particular de nom Panissars, ahont se trobavan cert número de masos y pagesias ab una casa d' hospedatge, la qual havia remplassat probablement alguna casa hospitalar dels frares d' Arles. Ademés, un establiment per l' estil, havia hagut d' existir en aquell punt lo mateix que al Portús, als principis del temps que los dos colls eran mes frequentats.

Lo petit territori de Panissars, comprés de tot temps com perteneixent á la diócesis d' Elne, formá, segons sembla, una parroquia distinta, com ho indica una infeodació de *mansos y bordas*, feta lo 2 de Mars de 1302 per lo frare Pere de San Gil, prior de Panissars: *qui mansi et borde sunt in loco jamdicto de Panissariis et in ejus parrochia*. A la mateixa epoca, la creació d' un territori justicier dependent del castellatge de Bellaguarda. deixá no mes al prior la justícia civil en la part del territori que li perteneixia. Temps després, lo senyor de la Clusa pretené que sa senyoria 's estenia per aquell costat fins á la cresta dels Pirineus; *mentres lo priorat de Panissars, segons dehia en 1573, no tinga terme algú, ans bé está edificat dins lo terme*

de la Clusa, y lo batlle de la Clusa té acostumat y está en possessió de anar ab la insignia y bastó de batlle en dita iglesia y Priorat de Panissars, exercirhi tota jurisdicció. Pero contestà lo prior: que en contrari, es veritat, conforme als actes y privilegis antichs que (lo prior) te terme ab tota jurisdicció... que es stat donat y possehit, de tot temps ensá, que no es memoria en contrari, dins lo terme de Panissars y no en lo territori de la Clusa.

Las pretensions del prior podian fàcilment justificarse per documents y fets històrichs. En efecte, la ribera del Llobregat que baixa de Bellaguarda, en lo vessant sud dels Pirineus, ha formát, durant tota l'Edat mitjana 'l límit dels comptats de Peralada ó bé d'Empúries al est, y del comptat de Besalú al oest. La riba esquerra del riu Llobregat se componia fins al coll del Portús, dels territoris de la Junquera y del castell de Rocaberti, bressol d'una de las mes il·lustres families de Catalunya. Aquella senyoria feu sempre baix la dependència dels comptes d'Empúries. La riba de la dreta, que perteneixia al compte de Besalú, 's componia de les parroquias de Sant Julià dels Torts (sota Bellaguarda) y per la de Santa Maria d'Agullana que 's estén fins á Panissars. Vens aquí 'ls límits tal com han existit entre 'ls dos comptats, dels quals resulta que los dos païssos del Portús y Panissars, que fan comunicar la vall del Rom ab la del Llobregat, han dependit durant sigles de dos senyors diferents. Aixó explica los termes de la sentència de 881 *in villare Purto quod est in territorio Impuritano*; també ho indica lo diploma de 878, que diu que lo lloch de Panissars es comprés en territori d'Agullana, y de consegüent en las dependencias del compte de Besalú: *et Agullana ubi dicitur Panoiores*.

En quant al castell de la Clusa, que dominava completament per la part del Rosselló lo pás de las dos colladas se feu un conveni que s'observá fins al sigle XIV. Per obtenir lo pas lliure dels dos colls que interessava lo comers de Rosselló y de Catalunya, se convení que lo compte de Besalú 's quedaria ab lo territori de la Clusa, y 'l castell seria dependent del compte d'Empúries. Aixís quedá dit castell neutralisat y lliure lo pás del Portús y Panissars. Se pot atribuir eixa convenció al sigle X. Aixó explica lo perque, per rahó de dit castell, cobrava lo senyor de la Clusa, un dret de duana per dellá y per deçá de dits colls «en la diócesis d'Elna, com també en la diócesis de Girona: *Ius leude quod percipimus tam in episcopat Euiensi quam in Gerundensi, racione dicti castri de Clusa* (auto 15 de calend. Abril de 1320.)» Aqueix dret era cobrat á la Junquera en nom del senyor

de la Clusa, per las mercaderías que venian del comptat d' Empurias y passavan per lo Portús, en lloch que las que venian de Besalú, passant per Agullana y Panissars pagavan los drets de duana al poble de la Clusa.

Es cert, donchs, que al principi, lo castell de Clausuras havia sigut edificat pera defensar lo pás dels Pirineus, y 's veu que per la situació que se li féu, baix lo régimen feudal, se redubí no mes en un despaig de duana encarregat de protegir la llibertat comercial de los dos comptats vehins. Ab tot y aixó, en cas d' invasió, tornava á son primitiu destí; com se vegé en 1283 quant la invasió del rey de Fransa, Felip III. En aquella época lo rey de Mallorca 'n prengué possessió é hi posá guarnició francesa durant tota la guerra, sens que lo cronista Dez Clot que conta aquell fet, fassi esment de cap protesta sia del senyor de la Clusa sia del comte d' Empurias.

Si los documents y fets que acabém d' explicar son acceptats com verídics, n' ha de resultar que durant tot lo període comtal, los dos passos del Portús y de Panissars degueren ser freqüentats simultàneament y serviren lo primer pera interesos dels comtats de Rosselló y d' Empurias, y l' altre pera los interesos de la Cerdanya, Vallespir y territori de Besalú. Pero, sembla que desde 'l sigle XII, segons nos fan creure los documents contemporanis, lo pás del Portús sembla poch més ó ménos abandonat; en lloch que lo coll de Panissars pren mes importància y sembla que fou l' únich practicat durant alguns sigles. Es fet incontestable que s' explica fàcilment pels successos històrichs, puig se sab que los comtes de Barcelona en aquell temps ja possessors del comtat de Gerona, possehiren lo comtat de Besalú en 1111, lo de Cerdanya en 1117, lo regne d' Aragó poch temps després, y lo comtat de Rosselló en 1172. Lo comte d' Empurias havent-se quedat sol independent, en mitj dels extensos dominis del rey d' Aragó, era un ben petit soberá al costat de son poderós vehí. Las expedicions y comunicacions dels habitants del antich comtat de Rosselló cessaren desde l' any 1172 y 's feren sols per lo coll de Panissars, que perteneixia allavors á llur nou senyor; y lo pás del Portús, sols empleat pera las relacions de mes en mes escasas de la gent del comtat d' Empurias, fou casi abandonat. Aquell estat de cosas se continuá durant tot lo sigle XIII y no pará no mes que quant lo comtat d' Empurias deixá de ser estat independent, es dir, baix lo regnat del segon rey de Mallorca. Aqueixa época coincideix precisament ab la fundació del castell de Bellaguarda y allavors, lo pás del Portús, reprengué una preponderancia que no ha perdut mes. (*Notices historiques sur les communes de Roussillon, par B. Alart, 2.ª Serie.*)

Lo coll de Panissars era lo coll de mes fácil accés de tota la frontera fins á Cervera. Aixó explica la gran importància que ha tingut desde remot temps fins tota l' Edat mitjana. Ja los romans, penetrats de sa importància, construhiren mes avall una imponent fortificació, *Clausuras*, quals ruinas existeixen encara y son conegudas per lo castell de la *Clusa* que dominava 'l pás d' aquells congostos. La carretera real passa actualment al peu de sas murallas arruinadas. Pero, he observat ab estranyesa, que las fortificacions aquellas se podian evitar, desde lo coll de Panissars seguint la serra á la esquerra, baixar al torrent de *Riu Nogués*, que no ofereix cap dificultat, y desembocar á Maurellas y al plá de Sant Joan-pla de-Corts, abont existeix encara un camí molt antich que seguixen los contrabandistas.

Fou per aqueix camí que degué passar en Pere IV, las vegadas qu' aná á Rosselló, puig que 'ns diu en sa crónica que al baixar del coll de Panissars, pará sas tendas devant del poble de Sant Joan. *E passam per lo coll de Paniçars sens nengun contrast, saul que alguns almugavers quey havia, e un escuder de casa nostra, Exemeno de Sparça, pres dell e ab alguns homens a cavall que nos volian capdellar, sen pujaren al castell de Bellaguarda, e aquí hac algun fet de armes hi morirenhi alguns homens del castell e prengueren moltes nassres. E anamnosen a jaure a la ribera de Teth, davant un loch que ha nom sent Joan davant lo Volo; e aquí posam nostres tendes e reposam aquella nit.*

Se veu, donchs, que en eixa relació 's parla solsament d' haver sigut hostilisats per lo castell de Bellaguarda, y si no 's fa menció de las fortificacions de las *Clausuras*, es perquè en Pere las evita seguint lo camí de *Riu Nogués*.

En lo coll de Panissars se veuen las ruinas de la casa hospitalar y de sa esglesia, ahont existeix encara un tros de volta de la nau.

A cent metres mes avall del coll de Panissars, se trova lo coll del Portús, conegút també desde los temps mes remóts. Es lo coll per ahont passa avuy la carretera real de Barcelona á Perpinyá.

Entre los dos colls, y en lo punt mes baix de la frontera, s' aixeca una montanya aislada en forma de cóno decimát de 100 metres sobre 'l coll del Portús y 50 metres sobre 'l coll de Panissars, qual aspecte de lluny es sorprenent. Son punt de vista es admirable: 's veu de tot l' Empurdá, plá de Girona y part de Rosselló.

Ha cridat de tot temps l' admiració de la gent que han poblát nostra terra desde Ibers, romans y goths. En efecte, la cordillera dels Pirineus baixa de sobte desde 'l puig de las *Salinas* fins á trovar dit

cóno y 's reala de cop á 1,200 metres (cordillera d' *Alberx* y *Recaséns*). Los francesos hi tenen construhit lo castell que porta lo nom de BELLAGUARDA. Domina la carretera real y los passos del Portús y de Panissars. Part del castell está construhit sobre terreno espanyol si s' ha de tenir en compte l' aygua vessant de la línea fronterissa.

La importancia de tan imponeut atalaya no podia passar desapercibuda per las diferents rassas que dominaren nostra terra. Desde 'l temps mes remót existía al cim del cóno una torra rodejada de fortificació. A principis del sigle XIV, baix lo regnat del segon rey de Mallorca, se construhí un castell sobre aquellas ruinas; y en 1679, després de reunit Rosselló á Fransa, lo célebre enginyer de Lluís XIV, *Vauban*, engrandi y fortificá lo castell de Bellaguarda tal com se trova avuy; y per aixó fer, tingué que arrunar l' antiga torra que existía encara en aquella época.

Ara hé, representemnos Pompeyo vencedor de Sertorio, á son retorn á Italia, enorgullit per la victoria, atravessant los Pirineus y arribant al *Summum Pyrenæum*, al cim de la islada montanya piramidal de *Bellagurda* que ja de lluny li havia cridat la atenció... Quint punt mes admirable pera deixar en aquellas terras que acaba de conquistar un orgullos recort de sas victorias! Sens dubte, ideá allavors y maná construhir un monument triomfal: los famosos TROFEOS. Certes, s' ignora encara lo punt dels Pirineus conegut per lo *Summum Pyrenæum* per ahont passava la via romana *Domiciana* que de las Galias anava á Espanya; es qüestió que ha donat molt que discutir. Uns opinan que passava costejant casi 'l litoral de Empurias cap á *Portus veneris* (Port Vendres); altres per lo coll de *Banyúls* y de la *Massana*, del qual parlarem en son lloch. Pero dech advertir desd' ara que lo coll de la *Massana* no ofereix cap pedestal tan imponent com la montanya de Bellaguarda.

No es cas aquí de continuar la discussió del trassat de la vía romana, no mes me voldria fixar en lo punt, es dir, lo coll é *Summo Pyrenæo*, per ahont passava la calçada romana. Al dia d' avuy sembla que pera conciliar las diferents opinions dels que han estudiat eixa qüestió, s' ha admés que existian dos camins. Lo primer construhit ants la vinguda dels romans per los iberos y pobles primitius que ocuparen Espanya. Es lo camí no lluny del litoral que seguí Anibal d' Emporium á Illiberis, l' any 217 ants de la era cristiana (Tito Livio, llibre 21). Es lo camí del qual parta Políbio; que los romans feren aixamplar y empedrar com á via romana. Es lo camí de *Juncaria* al *Summs Pyrenæo* o sia lo coll de la *Massana* ó de *Banyúls*. Lo

segon camí passaria per *Juncaria Summo Pyrenao* (coll de Panissars,) *Stabulum* (lo Boló), etc. Donchs atesas las consideracions que habém emesas, Pompeyo seguí lo segon camí, y construhí sos trofeos sobre la montanya ahont está avuy edificat lo castell de *Bellaguàrda*. Ademés hem de pendre en consideració las ruinas y torra antiquíssima que existian quan lo segon rey de Mallorca feu construhir lo castell del qual hem parlat mes endarrera, que podian molt bé ser romanas y tenir relació ab los relatáts trofeos (1).

Ni en las montanyas que forman las colladas de Panissars y del Portús se trovan vestigis de calsadas romanas; menos en la pujada dels límits de la qual parlarem en altra ocasió y de l' altre part del Pirineu en l' antich camí del peu de las *Clausuras*.

Los romans construhian sas carreteras ab molt gasto y soliditat; las tenian empedradas sobre tot en pais montanyós, ab bonas pedras picadas, com se pot veurer encara en la calsada romana ben conservada, de 6 metres d' amplada, que desde 'l camí de Sant Joan á Camprodon passa per la carena de *Capsacosta* y baixa en la conca de Fluviá en lo plá de *Bianya* (Olot). Donchs si 'l camí aquell está encara tan ben conservát, sembla impossible que en la cordillera fronterissa dels Pirineus no s' en vegi gayre bé rastre de cap.

Prou sobre eixa complicada qüestió; ne parlarem molt mes llargament quant serem al coll de la *Massana*. Es hora de tornar emprendre nostra excursió.

Lo coll del Portús es lo coll mes baix de la frontera, deixant á part los de vora mar: te 200 metres d' altitut. Pero de cop se torna aixecar la crena pirenaica y forma la cordillera de las *Alberas* y *Recaséns*, qual altitut á son punt mes elevát, Puig *Neulós*, té 1,200 metres. S' hi trovan molts colladas de fácil accés; la primera.

Coll *Foreat*, 900 m. S' hi puja per *Cantallops* y *Recasens* y 's baixa al Portús y l' *Albera*,—*Llobregat* y *Tech*.

Coll de *L' Orri* y coll dels *Emigrants*, 1100 m. *Espolla Lavall*.

Coll de la *Massana*. S' hi puja per *Espolla* y 's baixa á *S. Genís*.

Coll de *Banyuls*.—*Espolla*.—*Banyuls*.

Coll del *Suro*.—*Culera*.—*Banyuls*.

Coll de *Belitres*, sota 'l qual passa el ferro-carril, y l' últim.

(1) Don Antoni de Bofarull, en sa historia crítica de Catalunya, diu que «este trofeo (del que Marca en su tiempo, creyó ver restos todavía) levantábase en el lugar del Pirineo que lleva ahora el nombre de Coll del Portús, y antiguamente el de *Summum Pyrenæum*»

L' aygua vessant de la cordillera de *Recasens* dona á la *Muga* y al *Tech*.

Desde 'l *Portus* fins al puig anomenat de *Sallfora*, la frontera segueix una crena regular; però arribant en aquest últim punt, la cordillera s' dilata en forma de vano, y cada aresta del vano es una crena ab son torrent barrancós que va á morir al mar. L' excursionista ho podrà molt be observar anant ab carril: de *Vilajuiga* á *Llansá*, de *Llansá* á *Culera*, de *Culera* á *Port-Bou*, á *Cerbera*, á *Banyuls*, á *Portvendres* y á *Coblliure*. A demés una d' aquestas arestas del vano s' prolonga á dintre mar, formant lo cap de *Creus*, 'l qual se divideix també ab algunas branques que forman los ports de la *Selva*, *Cadaquès*, etcétera.

Tota eixa cordillera es granítica y acaba en mar en altas timbas espedadas que forman calas de gran fondaria, y ricas en néros, llobarros, congres y demés peix exquisit que servia á alimentar la taula del refector dels monjos de *S. Pere de Roda*.

Del *Portús* al coll de la *Massana* se troban grans boscurias de suros y roures seculars. A notar la capella romànica (segle XI) de *Sant Martí d' Albere* á prop del coll *Forcat*.

Seguint la montanya, al vessant espanyol, á una mitj' hora de la frontera, sobre un gran cingle islat, se veuhen las ruinas del antich castell feudal dels vescomtes de *Rocaberti*, qual remota construcció data dels primers temps de la reconquesta, vers lo segle 8 ó 9. Es lo bressol de la il·lustre casa dels comtes de *Peralada*, vescomtes de *Rocaberti*.

Quant se consideran aquells castells feudals, construhits sobre cims de montanyas, situats com nius d' áligas sobre alts y espedats precipicis, accesibles no mes que per un punt, ab grahons tallats sobre la penya, en un país selvatge, desert, rodejats de malesa y boscos impenetrables... quantas reflexions fan fer! Com vivian la gent que los habitavan! aquells valents e intrépits varons que cavalcavan en las hosts de nostres comtes reys ..

Los castells encinglats dels Pirineus, situats á prop de las colladas per las quals los bárbaros y alarbs passavan pera invadir nostre terra, eran també castells de refugi per la gent de la comarca. Desde lo alt de sos castells sentian retrunyir la tempesta á sos peus. Veyan passar al fons de la vall las innumerables turbas de bárbaros, las quals vegent la impossibilitat de saquejar y arruinar aquells nius d' áligas, los insultavan irats y los malehian rabiant de llur impotencia.

Durant segles, los moradors del castell de *Rocaberti* han viscut d'

espants. Me sembla veurer la familia del vescomte, tancada en son castell durant la tempesta, postrada en sa capella, implorant la misericordia divina... Las torras del *Mir de Cos*, de *Bellaguarda*, los advertien per las fogaynas que encenian, de la invasió de bárbaros que venian de la part de Fransa o de Serrahins que venian de la part d' Espanya, llavors tothom se refugiava al castell.

Al dia d' abuy los castells de *Cabrenys*, de *Cabrera*, de *Rocaberti*, etcétera, son del tot arruinats. Per la extensió de sas ruinas se pot judicar de la importancia que tenian. Encara abuy las pocas murallas que quedan son feridas pel llamp que cada any ne fa saltar crostons que rodolan pel rost de la montanya.

Una hora mes enllá, en la mateixa alture y direcció del castell de *Rocaberti*, s' trova la capella de *Sta. Llucia*, també d' estil romanich, ahont se reuneix numerós ajust lo segon diumenge de Maig. Al continuar seguint la frontera, l' excursionista trova las boscurias de *Recaséns* y d' *Avinyó*.

La cordillera dels Pirineus, desde *Costabona* al coll de las *Illas*, es del tot desemboscada: algunas ginestas, algun faig es tot lo que s' trova en lo vessant espanyol. Arrivant al coll de las *Illas* ja es altra cosa: comensan los alsinárs, suredas, fajosas, rouredas fins al coll de la *Massana*. La falta d' arbrát en la prolongada frontera que segueix l' excursionista dona tristesa al recordar las impenetrables fajosas que cobrian ants la frontera espanyola y al veurer los frondosos boscos de la pendent francesa. Pero prompte queda agradablement impresionat al arribar á la montanya de *Recaséns*.

Desde coll *Forcát* fins al coll de la *Massana* s' estén la gran boscuria. Comensa sobre *Cantallóps* y *Espolla* per suros, alsinas, roures, faigs, grévols, arbossos, bruchs, vellaners etc. que la fan impenetrable. A la zona superior de la montanya son los roures y faigs, arbres seculars, de groixuda soca y gran alsada, barbúts de llarga molsa, decimats per los vents y llamps inclinats los uns sobre 'ls altres, caygúts de velluria, son poderós arrelám arrebassát... Un hom se creu dins d' una selva verge del nou mon. Aquellas imponents boscurias, ahont la fullaraca arriba á mitja cama, son los amagatalls de llops y porchs singlars.

C. BOSCH DE LA TRINXERIA.

(Seguirá.)

DE PUIGMAL Á CAP DE CREUS

NOTAS D' EXCURSIONS Y APUNTACIONES OROGRÁFICAS, TOPOGRÁFICAS
É HISTÓRICAS SOBRE NOSTRA FRONTERA PIRENÁICA CATALANA.

(Continuació.)

N mitj de la montanya, lo gran casal about los comptes de Peralada passen l'estiu. (800 m. d'altitud).

A mitja horeta mes enllà, las ruinas del antich castell de *Mirapols*.

Passát los boscos, s' arriba al coll de la *Massana* del qual hem promés de parlar. Nos hi detindrém donchs una miqueta.

Ja habem dit que una via romana passava per lo coll de la *Massana*; pero dit camí, sia per lo terreno escabros que recorria sia per tota altra causa deixá de ser freqüentat desde la invasió serrahina. Lo rey Wamba que havia dividit son exercit feu passar part d' ell pel dit coll y s' apoderá d' un castell de construcció romana. *Vulturaria* (*Oltrera*) no lluny del mateix coll.

La proba que la via romana havia desaparegüt en los primers segles de l' edat mitjana es que ja no s' parla del camí de dit coll. Pero en 1285 existiria un mal camí de ferradura que fou indicat á Felip III de Fransa. En efecte las crónicas nos diuen que després de haverli sortit tan mal la provatura de fer passar son exercit per lo coll de *Panissars*, acampá mes de 20 dias al *Boló*, tentejánt y buscánt pás pera atravessar los Pirineus. Quant li hagueren indicat lo camí del coll de la *Massana* tingué d' enviarhi alguns mils peons pera aixamplarlo y ferlo practicable pera ferhi passar son exercit. (1)

(1) May lo nostre rey en Pere s' pensaria que l' exercit d' en Felip pogués passar per lo coll de la *Massana* per lo impracticable y escabros, Pero com no s' en fiava gayre, maná al compte d' Ampurias de vigilarlo y guardar lo pás. No pogué contrarestar lo numerós exercit francés y tingué de retirar-se.

Donchs, en aquella época era un camí abandonat sense cap rastre de via romana.

Lo coll, en la vertent espanyola, es molt rost y bastant escarpát; per la part de Fransa es també dificultós. No m' estranya donchs que lo camí del coll de *Panissars* hagi sigut sempre preferit, també per ser mes baix que 'l de la *Massana*.

Havem dit que s' hi puja per Espolla y s' baixa á *St. Génis*.

Ara tornarem emprendre la qüestió de la via romana que habiam deixat en lo coll del Portús.

Lo determinar ab certitut lo punt de la via romana designat per *Summum Pyrenæum* es qüestió importantíssima. Nostres historiadors y arqueòlechs catalans han donát llur opinió en lo referent al trassat de la via situada en nostra terra; opinió contradictoria que ha fet poch avansar la qüestió. En lo tercer tomo de la historia del Empurdá, en lo apéndice A, D. Joseph Pella y Forgas, s' ocupa també del trassat de la via romana en lo Empurdá y en sa lluminosa y sabia disertació, veig qu' adopta la opinió de mon malaguanyat amic M. Alart, erudit arxiver de la provincia rossellonesa. En 'l estat en lo qual 's troba la qüestió, será bó fer coneixer la opinió dels arqueòlechs de dellá dels Pirineus; y per aixó fer, consultarem 'l erudit treball de Mr. Aragon, distingit escriptor rossellonés académich de Montpeller, que ha sigut insertát en lo botlletí de la *Societe Languedocienne de geographie*. Tom 2, Agost 1879. Es lo que fins ara s' ha escrit de mes racional y convincent sobre tan complicada qüestió. —(*Recherches sur la voie romaine en Roussillon, par Mr. Aragon.*)—

«L' excursioniste que 's dirigeix de Narbona als Pirineus penetra en Rosselló per un punt estret, entre l' estany de *Salces* y l' estremitat oriental de la cordillera: las *Corbieres*. Es lo congost que Mr. Baude anomena, ab bona rahó, los Termopilas de l' antich Rosselló. La via romana, passava per la estació de *Salsula* (*Salces*), encara que no figurés ni sobre los gerros apolinaris ni sobre cap dels demás itineraris, y seguia la carretera actual. Strabon y sas copiadors Tito Livio y Pomponius Mela, designan aquella important estació, en la qual Mr. Baude, suposa que del temps dels romans, los barcos venian aprovisionarse de sal en sas renombradas salinas, avuy dia desaparegudas.

Qual era la direcció que seguia la via romana desde *Salsula*? Marca, y ab ell, molts sabis exploradors, han designát líneas hipotéticas de son trassát. Seguns opinió de M. M. de Gazanyola, de Saint Maló,

Tastú, Alart, (1) s' inclinava al Est, y suposan si atravessava la *Salanca*, aprop del poble de *Sant Hipolith*. en lo qual 's hauria conservat un millari que s' trová en 1847, y abuy depositat en sa esglesia. Es aqueix poble que segons dits senyors, seria la estació de *Combusta*, indicada en lo itinerari d' Antonino y en los Gerros Apolinaris. Desde aquell punt, se compren molt bé la direcció de la via romana vers las dos estacions de *Ruscino* (Castell Rosselló) é *Illiberis* (Elne). Pero desde aquesta última estació hi ha divergencia d' opinió: Mr. de Gazanyola trova alguns vestigis de la via romana en lo territori del poble de *St. Andreu de Soreda*, y determina son pás al *Summum Pyrenæum*, per *Banyuls-de-Maresma*.

Mr. Tastú, creu á l' existencia d' una via que costejava l litoral á la época en que los Massiliotas construhiren los primers establiments á la costa mateixa del Rosselló, y pensa com Mr. de Gazanyola, que lo *Summum Pyrenæum* de l itinerari, ha de ser situat al coll de *Banyuls*, conegut també per coll de *Belitres*. Mr. de Saint-Maló, descobrint una doble via, penetra en lo Rosselló sia per *Salsula*, sia per *Leucate*. De una y altra d' aqueixas dos estacions, se dirigeix també cap á la *Salanca*, seguint la via indicada per Mr. de Gazanyola fins á *Illiberis*; pero en lloch de traspasar lo *Summum Pyrenæum* per lo coll de *Banyuls*, com Mr. de Gazanyola y Mr. Tastú, s' interna en la vall de *St. Martí de Montbrum* y entra dins d' Espanya per lo coll de la *Carbassera*, á mes de 600 m. á sobre l' nivell del mar.

Marca, Mr. Henry y demás historiadors, referintse á la tradició, fan passar la via romana per Bellaguarda. (2)

Es necessari donchs escullir entre aquestas opinions diferents ó bé, admetre l' existencia de molts vias. Lo principal es entendres.

No hi ha dubte que en l' autiguedat com en nostres dias, s' han traspasat los Pirineus per molts passos ó colls, pero lo problema que tenim de resoldre consisteix en buscar l' emplassament de la *via romana*, si n' existia no més una, ó bé probar que n' existian dos, com ho pretén Mr. de Sant-Maló.

Existian donchs dos vias?

Mr. de Sant-Maló no 'n dubta pás, y sa opinió es abuy dia admesa per la *Comissió de Topografia* de las Galias. Per ma part no m'

(1) De Gazanyola autor d' una historia molt apreciada del Rosselló. De Saint-Maló, sabí arqueólech de Perpinyá. Mr. Tastú apreciable escriptor rossellonés, Mr. Alart sabí y erudit arxiver del Rosselló.

(2) Es també l' opinió de Danville, Wisseling, Astruc, S. Guischard, Du Mege. Daudé de la Valette, Ernest Desjardins, etc. etc.

atreveixo en acceptarla, Las rahons ingeniosas sobre las quals Mr. de Saint-Maló s' apoya son refutadas, al meu modo de veurer, per la topografia del pais. Com suposar que ingeniers romans hagin establert una via militar permanent en un terreno sorrench ahont no 's troba cap vestigi d' antiguetats, en part inundats per las ayguas del mar y de l' estany, é interceptada per los *graus*. (1) No 's podia escullir camí tan poch practicable! Sens dubte, en cas de necessitat imperiosa, se podia utilizar aquell pais; puig sabém qu' una divisió de l' exercit de Lluís XI l' aprofitá en 1462, mentres qu' una altre divisió entraba al Rosselló per lo pás de las *Corbieres*, en direcció d' *Opol*. Lo mateix succehi baix lo regnat de Francisco I en 1523; y baix lo regnat de Enrich IV, en 1597, lo marescal d' Ornano, va seguir aquell pás, practicable solsament algunas vegadas durant l' estiu, de lo que convé lo mateix Mr. de Gazanyola. Pero aixó son fets escepcionals dels quals cap consecuencia s' pot treurer y que provan qu' un exercit d' invasió passa allá ahont pot. Aquell camí, improvisat per una estrategia de moment, no 's deu confondre ab la via militar construhida per ingeniers romans, segons reglas y condicions de soliditat y llarga durada. (2)

Perque donchs volguer establir un embrancament de *Leucate à Combusta* (San Hipólit) segons la opinió de Mr. de Sant-Maló, quant desde Salsulè se podia arribar ab mes facilitat á eixa última estació? No puch comprendre l' utilitat que podia tenir.

No admeto donchs aquesta segona hipòtesis d' obrir l' accés del Rosselló per una doble via militar.

Si 's consulta la taula de Peutinger que com se sab, es una tra-

(1) Los *graus* son breixas produhidas en lo cordó sorrench per ahont surt l' aygua de l' estany y per ahont entra l' aygua del mar quau e tá alborotát.

(2) Bergier dona, segons Vitruvius y Plini, llarchs detalls sobre la construcció de las vias romanas. Diu lo següent: sobre un primer gruix de falguera y palla, los treballadors formavan una argamassa de quatre capas sobreposadas. La primera se componia de pedretas lligadas ab cals y cimá: s' en dehia lo *statumen*, lo fonament.

La segona capa de morté se feya ab pedras mes grossas trencadas y barrejadas ab la cals: s' en dehia *rudus*. Tota aquest amalgama habia de tenir per lo menos 50 centimetres de gruix.

La tercera capa s' feya ab una argamassa composta d' una part de cals y tres parts de teula esmenussada. L' estenian sobre 'l *rudus*. Aquesta tercera capa s' en deya *nucleus*.

Despres venia l' empedrat que servia pera cubrir la obra entera: era lo *summa crusta*.

Pera obtenir una perfecta soliditat, las dos últimas capas habian de tenir, juntas 6'35 de gruix. (Vide Bergier: *Histoire des grands chemins de l' empire*, tom I pág. 150 y següents.)

ducció linear de los itineraris, se veurá que no més una sola via anava de Narbona á

Ruscione.	VI	(Castell Rosselló).
Illibere.	VII	(Elne).
Ad Centenarum.	XII	(Determinació dubtosa).
In Summo Pyrenœo	V	(Le Perthus).
		(La Massana).
		(Coll de Banyuls).
Deciano.	III	(Indeterminat).
Junquaria.	III	(La Junquera).

Hem de creure donchs que si la via de la qual nos parla Mr. de Saint-Maló, hagués existit, lo mapa de Portugal n' hauria fet menció. *Vegecio*, sobre aqueixos *itineraria picta*, en son llibre *De re militare*, cap. VI, nos diu, que cada general tenia de ser provist d' aquell document, verdader mapa de camins, que marcava la distancia de una á altra estació, la qualitat de carreteras que los unian, las montanyas, los rius y riberas que atravessavan. Semblant olvit, en lo itinerari aprop dels Pirineus, no 's podria explicar, y, si la taula de Pentinger no marca sinó un camí, hem de creurer que no n' hi havia cap més.

Aqueix punt una vegada resolt, es necessari escullir entre los tres trassats diferents per los arqueólechs. La controversia estriba sobre los punts senyalats y la medició. Com en los números de las distancias de la taula de Pentinger y de l' itinerari d' Antonin, no existeix entera concordancia, hem d' admetre erradas dels copiadors, erradas incontestables y reconegudas per tothom. Los partidaris d' aquells varios trassats corretteixen eixas erradas disminuhint ó augmentant los números de las distancias en benefici de sas respectivas opinions. Aixó es fugir de la dificultat, nó es resoldrerla. Segons veyém, no s' ha encara fet llum sobre la cuestió, malgrat las ingeniosas deduccions emesas per los erudits arqueólechs dels quals lo Rosselló s' té per honrat.

Prescindint de los documents sobre 'ls quals han ingeniosament discutit, un hom se demana ahont podia esser l' emplacament de la via militar (*via domitia*), en vista de la configuració general del pais

Al entrar 'l invasor en la terra dels *Sordones*, s' hi presentava al horisont, la cordillera dels Pirineus, de igual altitut, qual perfil se destaca clar sota un cel casi sempre seré. Ants de arribar al peu d' aquell teló granítich que l' hi ocultava la Iberia ja podia designar de lluny la collada que havia de trepar, y allavors, més d' un estendria instintivament lo bras vers lo *Summum Pirinæum*, vers las *Clausuras* (Bellaguarda).

En efecte, es, á primera vista, la part mes accessible de la cordillera pirenaica. L'esfors geològich ha sigut menos poderós en aquella part, com si Deu l'hi hagués manat deixar una bretxa per la qual pogués passar, de una y altra part, lo flux y reflux de nacions molt mes guerrejadoras que pacíficas.

Lo coll de la Massana sobrepuja en altitut de prop de 400 metros lo cóno sobre 'l qual está construhit lo castell de Bellaguarda. (La torra de la Massana s' troba á 811 metros sobre 'l nivell del mar, y la de Bellaguarda á 444.) Ja de llarga distancia un hom veu l' obstacle que s' ha de franquejar. Es molt dubtós que los romans haguessin dirigit sa via militar sobre tot altre punt, majorment quan la naturalesa los hi ha, ella mateixa, facilitat lo trassat.

Un camí passant per lo litoral, y encara que sia per la *Salanca*, no deixaria de tenir inconvenients. Es probable que l'ingenier romá cuydà d' evitar los llachs y estanys, y escullí un terré mes solit y menys esposat á inundacions. Los partidaris de la via romana per la *Salanca*, apoyan llur opinió sobre actes y vestigis que semblan indicar, per aquell punt, l' existencia d' una antigua carretera coneguda per lo nom de *Carrera de Carlos Magno*. Seria fácil contestarlos, que, continuats vestigis de ruinas romanas, se troban no vers San Hipolit, pero si vers lo poble avuy desaparegut que s' en deya *Tura*, situat de prop de *Rivesaltes*, les quals vestigis se segueixen fins al *Summum Pyrenæum* de Bellaguarda, per las *Clausuras*, molt més que per lo llur trassat preferit. (1)

L' importancia del pás de Bellaguarda havia determinat construhirhi fortificacions macissas qu' encara resisteixen als esforços del temps. Ellas nos próban que en aquella época, lo mateix qu' abuy, era lo coll del Portús una de las portas principals pera entrar á Espanya, y

(1) Desde *Tura* ahont se suposan existir las ruinas de *Combusta*, después d'haver passat la ribera de l' Agly, del costat de Riusalter, se troban substruccions de l' época galo-romana, sobre tot de prop del poble de Peyrestortes. Hem de creure donchs, que hi ha hagut en aquell punt aglomeració més ó menos considerable de gent. S' hi han trobat restos de tota especie; rajolas, terrisseria, ossamenta. L' existencia d' un aqueducte qu' hi conduhía l' aygua de l' Agly, ha sigut probada en un espay de prou extensió. La posició que ocupava aquell poble, 'l qual ha deixat solzament vestigis, es de las més aventatjadas: se comina tota la Conca de Rivesaltes, tota la *Salanca* y tot l' entorn, un horisont de montanyas esplendit. Al dirigirse vers le *Summum Pyrenæum* de Bellaguarda, s' trovan, á tres quarts de llegua sud de Perpinyá, ruinas romanas en lo lloch dit la *Vallauria*, á *Canhoes*, á *Pollestres*, á *Banyuls-dels-aspres*, á *Pontellá*, á *L' albere*, al *Perthus*. Son com nna sembradura que s' pot seguir fins Espanya.

(Veurer le *Publicateur des Pyrenées Orientales*. anys 1833-1835, passim.)

qu'era lo punt extrém ahont passava la via militar després d' haber atravessat lo Rosselló.

En aixó, 's pót contestar que també existian fortificacions sobre lo coll de la *Massana*, y que lo congost conegut per lo nom de *La Pava*, era protegit per lo castell d' *Ultrera* (*Vulturaria*). Mr. de Saint-Maló fa notar qu' en lo vessant meridional, se troban á certa distancia, garrigas cobertas de jonchs, lo que explicaria lo nom de *Juncaria* donat á la primera estació que 's troba per aquell costat, entrant á Espanya. Aqueixa manera de raciocinar no deixa de volguer ésser còndescendent; pero després d' examinat un se demana si la naturalesa del terreno y sas produccions bastan pera indicar lo lloch d' una estació; si fos així, lo nom de *Juncaria* s' aplicaria molt millor á la vila de la Junquera, qu' es la primera que 's troba al baixar del coll del Portús. Se comprén qu' una estació dongui son nom á particularitats locals, com *Salsule* á fonts d' aygua-salada y *Juncaria* á la naturalesa dels productes de son terreno; pero cap vestigi antich ó modern marca l' estació indicada per Mr. de Saint-Maló, en lloch que la vila de la Junquera tant per lo nom que porta, com també per sa situació y vegetació joncal que 's troba á las voras del riu Llobregat, justifica molt bé la preferéncia que se li dona, Mr. de Saint-Maló no ha advertit pas que Strabon, qui ell mateix invoca en apoyo de sa opinió, nos parla també d' un camp *Joncaire* atravessat per lo camí que passa als entorns de *Saguntum* (Murviedro) y de *Setabis* (Xàtiva) (llibr. III pág. 408); y que 'ls autos antichs de propietats dels terrenos prop de la via romana, en particular no lluny de *Sigean*, mencionan molts camps *joncaires* ó bé *joncassas*, denominació que s' troba per tot quant la naturalesa del terreno ho ofereix. (Veurer le *Compoix* de *D'aigrefeuille*, de *Sigean*.) Donchs no n' hi ha prou de una senzilla analogia etimologista pera destituir la vila de La Junquera en benefici d' un terreno incert que Mr. de Saint-Maló erigeix en estació.

c. BOSCH DE LA TRINXERIA.

(Seguirá.)

Amor meu, ¡qu' eras hermosa!
cada galta era una rosa
colorada ab la rojor
qu' encenía xafogosa,
de la tarde la calor.

Lo meu vano vaix deixarte
y tú, reyna, vas ventarte,
no sé cóm. que 'l vas trencar;
vas mirarme y va semblarte
que 't volia perdonar.

¿Perdonarte? la mirada
de tos ulls, m' ha ben pagada
tot lo dany que hajas causat;
si 'm tens la ánima robada
y també t he perdonat!

MIQUEL LAPORTA.

